

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE TÜRK HALKLARININ KÜLTÜREL MİRASLARI: “KIRGIZİSTAN YAZITLARI ÖRNEĞİNDE (IX-XII. YÜZYIL)”

Kayrat BELEK*

Özet

Kırgızistan toprakları, Ortaçağ'da yaşayan Türk boylarının, özellikle de Karahanlıların kültür ve tarihlerinin incelenmesi açısından büyük önem taşıyan bir bölgedir. Karahanlılara ait kültürel mirasın ortaya çıkarılmasında özellikle arkeolojik kazılardan elde edilen kalıntılar, epigrafik ve nümizmatik veriler önemli yer tutar. Bu çalışmada, Kırgızistan'da yapılan epigrafik ve arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan “Kızıl Car” (Oş), “Tosor” (Isık-Göl), “Kethüda” (Çüy) ve “Atmakçi” (Çüy) kitabeleri hakkında bilgi verilmekte ve bu kitabeler bağlamında Karahanlılar dönemindeki sosyal hayatın özellikleri ve “Türklük” mefhumu konusunda fikirler belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Karahanlılar, kitabe, Türk konargöçerler, Türklük kimliği.

THE CULTURAL HERITAGE OF KARAKHANIDS IN THE PERIOD OF XI-XII. CENTURIES: “THE SAMPLES OF INSCRIPTIONS IN KYRGYZSTAN(IX-XII. CENTURIES)”

Abstract

Lands of Kyrgyzstan are of great importance as an area of research on culture and history of medieval Turkic peoples, in particular, of the Karakhanids. Archeological findings and epigraphical and numismatic data are of special importance in discovering the cultural heritage of the Karakhanids. In this work, the

---

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Bişkek), kayratbek@gmail.com, kairat.belek@manas.edu.kg

epitaphs from the tombstones called Kyzyl-Jar (Osh), Tosor (Issyk-Kul), Kethuda (Chuy) and Atmakchi (Chuy), which were found during epigraphic and archeological investigations in Kyrgyzstan, are described. Moreover, on the basis of the inscriptions, some suppositions about social life of the Karakhanid period are made and notions about Turkic identity are presented.

Keywords: Kyrgyzstan, Karakhanids, epitaph, Turkic nomads, Turkic identity

Giriş

İslâmiyet'ten önce olduğu gibi İslâmiyet'ten sonra da Türk dünyasında milli şuur ve bilincin kuvvetli olduğunu gösteren birçok bilimsel ve edebî eser ile tarihî hadiseler mevcuttur.¹ Fakat bu çalışmada, edebî eserlerden ziyade tarihî sahada yapmış olduğumuz araştırma ve çalışmalar üzerinde durulacak, dolayısıyla sadece bizi ilgilendiren tarihî hadiseler hakkında bilgi verilecektir. Bu bilgiler ise, Karahanlılara ait yazıtlarda yer alan kültürel miras fikri ve bilincine ilişkin bilgilerle sınırlandırılacaktır.

Merkezî Asya tarihi içinde Türk uygarlığının en parlak yaşam belirtisi olarak Göktürk Kağanlığı ve daha sonra ortaya çıkan Karahanlılar gösterilebilir. Bununla beraber Hun İmparatorluğu'nun vücuda gelmesinden Göktürk Kağanlığı'na dek pek çok Türk Devleti'nin ortaya çıktığı da bilinir.² Ancak bunların bir uygarlık özelliği taşımadığı ileri sürülebilir.

Bu bakımdan Karahanlıların tüm Türk toplulukları için ortak tarihî değer taşıdığını ve önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Karahanlılar, başta İslâmiyet olmak üzere Zoroastrianizm, Manihaizm, Budizm (Burkan), Nestorianizm vb. inanışları³ benimsemiş; fakat kendilerine has örf, âdet, gelenek, görenek ve kültürlerini özellikle Türklük kimliklerini muhafaza etme gayreti içinde olmuşlardır. Bu sebeple Karahanlılar tarihini, yazılı eserler ve eldeki arkeolojik malzemelerden yararlanarak bütün hatlarıyla araştırmak ve incelemek elzemdir. Özellikle son yıllarda arkeolojik kazılar ve saha araştırmaları sonucunda elde edilen kalıntılar, belgeler, yazılı eserler (yazıtlar), Karahanlılar tarihinin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

IX–XII. yüzyıllarda Karahanlılarla ilgili yazıtların çoğunluğu Arapça olmasına rağmen Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olanlarına da rastlanır. Söz konusu Karahanlı dönemi yazıtlarının Hakaniye diliyle yazıldığı anlaşılır.

---

¹ İ. H. Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? (Türklük ve Müslümanlık)*, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 269.

² S. G. Klyashorniy - D. G. Savinov, *Stepnie Imperii Drevney Evrazii*, St. Petersburg 2005, s. 346; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1985.

³ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov V, İzadatel'stvo "Nauka", Moskova 1968, s. 757.*

Alay Yöresindeki “Kızıl-Car” (Kızıl Kaya) Yazıtı

Karahanlılar döneminde Arap harflerinin yanısıra İranlı Soğdlar tarafından, özellikle de Uygurlar tarafından yaygın olarak kullanılan “Soğd Harfleri” yer almaktadır.⁴ Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugât-it Türk* adlı eserinde dahi Eski Türklerin -ayrıca bir yazıtı- olduğundan bahsedilirken söz konusu eserde bu harflerin Arap harfleriyle mukayesesi yapılmıştır.⁵ Soğdlar, İslâmiyeti kabul ettikten sonra bu yazıtı kullanmaktan vazgeçmiş ve Arap harfleriyle yazmaya başlamışlardır.⁶ Diğer taraftan Soğdlardan Türklere geçen alfabe, aynı şekilde Uygurlar arasında korunmuş ve ilim âleminde “*Uygur Yazıtı*” olarak adlandırılmıştır.⁷ Bunun yanında Barthold, “Müslüman metinlerini yazmak için Soğd yazıtının İranlı Soğdlar tarafından kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.” diyerek durumu ifade eder.⁸ Ancak Karahanlı Türkleri tarafından “Uygur Yazıtı” olarak bilinen “Soğd Harfleri” yazıtı, sikkelerde⁹ söz konusu “Alay” ilçesindeki “Kızıl-Car Yazıtında” (Kızıl-Kaya) Müslüman yıl hesabında ve Allah adına şükranlık bildiren yazıtlarda bulunmaktadır.

Bu yazıt ile ilgili ilk çalışmalar, Türkolog Çetin Cumagulov ile L. Yu. Tuguşeva'ya aittir. Çetin Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii* (Kırgızistan Epigrafisi) adlı kitabındaki “Nadpis' iz Alaykuu” (Alaykuu'daki Yazıt) alt başlıklı bölümde, adı geçen yazıtın L. Yu. Tuguşeva tarafından yapılan transkripsiyonunu ve Rusça çevirisini vermiştir.

L. Yu. Tuguşeva'nın Transkripsiyonu ve Çevirisi

Transkripsiyonu: “yıl dört yüs altmışaltıda men kumar aramuk (?) munı bitidim. Yıl bars yılı erdi. Beşi(n)ç ay yüz erdi tuşambet yüz erdi kutlug bolsun inşalla”.

Türkiye Türkçesine Aktarımı: 466/1061-62 yılında men, Kumar dinlenerek (?) bunu yazdım. Bars yılı idi, beşinci ay... idi, pazartesi (veya tuşambet), onun ismi kutlu olsun, eğer Allah kabul ederse!

Görüldüğü gibi, Çetin Cumagulov ile L. Yu. Tuguşeva'nın metin transkripsiyonunda ve çevirisinde anlam kaymalarının yanı sıra hicrî yılı miladî yıla dönüştürmedeki yanlışlıklara rastlanmaktadır. “aramuk” kelimesini, Soğdca'daki “aram”, “dinlenmek” fiilinden alarak dinlenerek

⁴ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov V, İzadatel'stvo* “Nauka”, Moskova 1968, s. 53 / V. A. Livşist, *Sogdiytsı v Semireç'e: lingvistiçeskie i epigrafıçeskie svidetel'stva*. Krasnaya Reçka i Burana. Frunze 1989, s. 78-89.

⁵ *Divânü Lugât-it Türk Tercümesi*, I-II-III-IV, (çev. Besim Atalay), Ankara 1992, s. 8.

⁶ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov V, İzadatel'stvo* “Nauka”, Moskova 1968, s. 45-58.

⁷ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov V, İzadatel'stvo* “Nauka”, Moskova 1968, 53. / C. Mackerras, *The Role of ancient Turkic states in World history. Role and place of the Turkic Civilization among the World Civilizations*, Bishkek 2005, s. 111-129.

⁸ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov V, İzadatel'stvo* “Nauka”, Moskova 1968, s. 53.

⁹ Y. A. Davidoviç, *Kladı Drevnih i Srednevekovih Monet Tadcikstana*, Moskova 1979, s. 156-158, 181-192.

şeklinde çevirmişlerdir. Fakat “aramuk” kelimesinin sonundaki “-uk” ekine dair herhangi bir açıklamada bulunmamışlar ve bu kelimedenden sonra sadece soru işareti koymuşlardır.¹⁰

Bu bağlamda adı geçen yazıtla ilgili incelememiz aşağıda belirtilmiştir. Bu yazıt satır satır olmayıp bir satırda üç metre uzunluğunda yazılmıştır. Yazı dili yukarıda da belirtildiği üzere Hakani Türkçesidir ve muhteva bakımından oldukça zengindir. Aşağıda yazıtın transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir.

Transkripsiyonu: “yıl dörd yüs altmışaltıda men kumar aramuk muni bitidim yıl bars yılı erdi beşin ay yüz erdi duşembeğ yüz erdi kutlug bolsun yenşala”.

Türkiye Türkçesine Aktarımı: “466/1074 yılında ben Kumar Aramuk bunu yazdım. Yıl Bars yılı idi. Beşinci ay (yüzü) idi. Duşembeğ günü (yüzü) idi¹¹ Kutlu olsun. İnşallah” (Sertkaya 2012.05.09, Belek 2012).

Bu yazıtın ilginç olan tarafı, Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Lugâti’t-Türk* adlı eserini tamamladığı yıla denk gelmesi ve Eski Türkçe yıl hesaplarının zikredilmesidir. Burada Kaşgarlı Mahmud eserini Müslüman yılı hesabına göre h. 466/1074 yılı Muharrem ayında tamamladığını ve bu yılın Türkçe yıl hesabına göre “Yılan” yılı olduğunu belirtmektedir.¹² Adı geçen Kızıl Kaya Yazıtının ise Hicri yıl hesabına göre h. 466/1074’te ve Türkçe yıl hesabına göre “Bars” yılında yazıldığı belirlenmiştir (bk. foto 1). Bu hususlar çerçevesinde Karahanlılar döneminde Türklerin yıl hesabının farklı olduğu görülmektedir. O halde, Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Lugâti’t-Türk* adlı eserindeki “Türk Takvimi” ile ilgili bilgiler ile eserin yazılış tarihlerinde yanlışlık olması ihtimali var mıdır?¹³ Besim Atalay da buradaki karışıklığa dair bilgi vermiştir.¹⁴ h. 464 yılında başlatılan kitap, h. 466 Muharrem ayında tamamlanmıştır (Bu yıl “yılan” yılı olarak gösterilir; ancak Türkçe yıl hesabına göre hatalıdır). Müellif burada (4)70 yılını belirtirken “yılan” yılından sonra Türkçe “yond” yılı olacağından bahseder. Bize göre müellif, (4)70 yılını eserini (halifeye) verdiği yıl olarak mı belirtmiştir belli değildir. Burada belirtmemiz gereken (4)70 yılının, Türkçe yıl hesabına göre “yond” yılı ile örtüşmesidir. Tarihçi Osman Turan’ın *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* adlı çalışmasında bulunan Türk takvimleri ile ilgili bilgilerin, Kızıl Kaya Yazıtı’ndaki Türkçe yıl hesabıyla örtüşüğünü de özellikle belirtmek gerekir.¹⁵

Bu vesile ile “aram+uk” kelimesi üzerinde durulacak olursa, gerçekten “aram” kelimesi Soğdca’da “dinlenmek” anlamını verebilir. Ancak “-uk” ekinin gelmesi, kelimeye “dinlenerek” anlamını veremez. Yine “aram” kelimesi Karahanlılarda ay adlandırmalarındaki birinci ay ismidir. (Yani sırasıyla: “aram ay”, “ikinci ay” “üçüncü ay” olarak devam eder.)¹⁶ Kanaatimizce

¹⁰ Ç. Dcumagulov, *Epigrafika Kirgizii*, Vıp 2, Frunze 1982, s. 34, 180; bk. foto 1.

¹¹ Duşembeğ: Soğdlardaki bir haftalık zaman diliminde üçüncü gün.

¹² *Divânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, (çev. Besim Atalay), Ankara 1992, s. 346.

¹³ *Divânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, (çev. Besim Atalay), Ankara 1992, s. 346.

¹⁴ *Divânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, (çev. Besim Atalay), Ankara 1992, s. XIV-XV.

¹⁵ O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941, s. 107; G. S. P. Grenville Freeman, *The Muslim and Christian Calendars. Begin Tables for the Conversion of Muslim and Christian Dates from The Hijra to the Year A.D.2000*. Oxford Uni, Press, London, New York, Toronto 1963, s. 29.

¹⁶ O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941, s. 139.

“aramuk”, kişi ismi olup Türklerdeki birinci ay ismi “aram” ve “ok” kelimelerinden meydana gelmiştir. Dolayısıyla “aramuk”, kitâbeyi yazan Kumar'ın lâkabı olabilir. Oysa diğer Karahanlı kitâbelerinde hiçbir zaman insanların lâkabı veya unvanının tek yazılmadığını belirtmek gerekir.

Isık Göl Yöresindeki “Tosor” Yazıtı

Bilindiği üzere, Eski Türklerdeki hâkimiyet anlayışında, hükümdarda Tanrı'nın bahşettiği bazı vasıfların olması gerektiği kabul edilir.¹⁷ Buna göre Türk hükümdarlarına yönetme yetkisinin Tanrı tarafından ilâhî lütuf olarak bağışlandığı, Orhon Kitâbelerinde teferruatlı olarak anlatılmaktadır.¹⁸ Yani hükümdarın, Tanrı tarafından kendisine kut (devlet, talih, baht) ve uluğ verildiği için “hükümdar” olduğu belirtilir.¹⁹ Bu hâkimiyet anlayışının yüzyıllar boyunca Türk devlet yönetiminin ve kimliğinin korunmasında temel unsur olarak kaldığı aşikârdır.

Bu kapsamda Karahanlılar döneminde dahi “kut” varlığından söz etmek mümkündür. Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde söz konusu duruma ilişkin mümtaz bilgiler yer almakla birlikte, konargöçer halkın Isık-Göl yöresindeki “Tosor Yazıtı” üzerine işlediği kut kelimeleri bunun en bariz örneğini teşkil eder.²⁰ Adı geçen yazıtın metni ile ilgili kelimeler önemli olmamakla birlikte, kut kelimesi üzerinde durmanın daha yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda kut'un doğrudan doğruya “devlet” mefhumunu ortaya çıkararak -devleti idare- kudret ve salâhiyeti- kimlik özgürlüklerini- koruyan manasına geldiği görülür.

Yazıtın tam metni, transkripsiyonu ve açıklaması aşığıda verilmiştir (foto 2) :

Metnin okunması:

من قرا حسان سكمين
حعر غا سو بر يمان قرام لوغ سو بران
سنى سغد يم ادا قت تكرر
من مسعود الب الديم
تكبير قتلغ قلسون امين

Transkripsyonu: Men ara Hasan Sökmen! Cagr-a sü berimen (beri<r>men) aram-luğ sü bere-n, sana sığd-ım idhu-ut Teңgri! Men Mes'ud Alp aldım. Teңgir utluğ ılsun. Amin!

Türkiye Türkçesine Aktarımı: Ben ara Hasan Sökmen. ağrı'ya ordu bağışlıyorum. Bunu (bana) bağışlayan Sana adak adadım İdikut Tengri! (devlet, halk). Ben Mes'ud-Alp aldım. Tanrı (Allah) kutlu ılsın. Amin!

¹⁷ R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul 1981, s. 66.

¹⁸ Talat, Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008, s. 200.

¹⁹ R. Genç, *a.g.e.* s. 66; K. Ercilasun, *Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut anyü*, Afyon Karahisar 2010, s. 92-93.

²⁰ K. Belek, K. Tabaldiev, *Pamyatniki Pis'mennosti na Kamne Kırgızstana*, Bişkek 2008, s. 90.

Söz konusu yazıtta iki kişinin birbirlerine hitap ederken “kutlug”un, Tanrı tarafından kendilerine yönetme yetkisi (devletli; halk) bahşedilen anlamında kullanıldığı açıktır. İşte bu anlayıştan dolayıdır ki devletli olmak “ıdı kut” veya “kutluk” deyiminin gösterdiği gibi kutsaldır.²¹

Bunun yanında ilgili yazıtta yer alan metni, Karahanlılardaki arazi yönetiminde özel mülkiyetin varlığının yanı sıra, İslâmî mirî arazi statüsünün ve ikta sisteminin uygulanmasının²² taş üzerinde kalan bir örneği olarak da vasıflandırmak gerekir.

Çüy Yöresindeki “Burana” (Balasagun) Kitâbeleri

Karahanlılarda taşra sistemine ilişkin ayrıntılı bilgiye sahip olmamamıza rağmen bu konudaki mevcut bilgileri değerlendirmek ve taşranın durumunu hiç değilse ana hatları ile ortaya koymak yerinde olacaktır.²³ Bu açıdan taşra sisteminin önemli unsurlarından biri olarak toprak işletmesi görülür ve bu sistemin Karahanlılar döneminde en iyi biçimde rayına oturtulduğu ileri sürülebilir. Karahanlı başkentlerinden biri olan “Balasagun” (Çüy) şehri civarında bulunan kitâbeler üzerinde, bir bölge reisi olduğu sanılan “kethüda” (foto 3) ve aynı yörede hayatı boyunca emeğini bir meslek üzerinde oturtan “Etmekçi” (ekmekçi) (foto 4) hakkında bilgi verilmektedir.

Kethüda’ya ait kitâbe metninin okunması, transkripsiyonu ve açıklaması aşağıda verilmiştir:

Kitâbenin okunması:

هذا قبر امير قفشوتبكي

بن امير اجل كد خدای

اينانج بكی نور الله

مضجعه نور الله

Transkripsiyonu: *Hadhâ kabır Emir Qafşutbegi bin Emir Ecell Kedhüdâi İnanç Begi nevvera’l-lâhu madca’ahu nevvera’llâhu.*

Türkiye Türkçesine Aktarımı: “*Bu mezar Emir Qafşutbegi bin Emir Ecell Ked-hüdâi İnanç Begindir. Allah yattığı yeri nurlandırsın, Allah nurlandırsın.*”

Ekmekçi Ali oğlu Ömer’e ait kitâbenin okunması, transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı aşağıda verilmiştir.²⁴

²¹ R. Genç, *a.g.e.*, s. 69.

²² R. Genç, *a.g.e.*, s. 341.

²³ R. Genç, *a.g.e.*, s. 269.

²⁴ V. N. Nastiç, *Pogrebal’naya Epigrafika Arabskogo Pis’ma Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Kırgızii i Yujnogo Kazahstana, İstoçnikovedenie i Teskstologiya: Srednevekovogo Blijnego i Srednego Vostoka*, Moskova 1984, s. 165.

Kitâbenin okunması:

بو تربت اتماكچى على
اغلى عمرنك ترور
تاریخ التى یوز اوچ
یلى تركچا بیچین
یلى اردی دعادا
یاد قلسون لار

Transkripsiyonu: *Bu türbet Etmekçi Ali oğlu ‘Ömeriñ-turur. Tarih altı yüz üç yılı. Türkçe biçin yılı erdi. Duâda yâd kılsun-lar.*

Türkiye Türkçesine Aktarımı: *“Bu mezar Ekmekçi Ali oğlu Ömer”indir. Tarih altı yüz üç (1207) yılında, Türkçe biçin yılı idi. Duâ’da hatırlasınlar!”*

Söz konusu kitâbe ve yazıtların metinlerinden de anlaşıldığı üzere Karahanlılardaki ekonomik sosyal tabaka, sınıflar hâlinde büyümüş ve babadan oğula geçen bir meslek durumuna gelmiştir. Burada *Emir Kaşşutbegi bin Emir Ecell Ked-hüdâi İnanç Begi* gibi kimseler, *Balasağun* vb. bölgelerdeki taşra idaresinde mühim rolü olan soylu idarecilerdir (foto 2; foto 3; foto 7; foto 8). Buna karşılık diğerkitâbe ve yazıtlarda adı geçen *Ekmekçi Ali b. Ömer* ve *Kumar Aramuk* gibi kimseler ise normal tabakadan olan köylülerdir.

Türklerin Türkistan’daki merkezî mevkisi, onların muhtelif kültürler ile temasa geçmesini sağlamıştır. İslâm, Türk halklarına sirayet eden manevî merkezler olmasının yanında yerleşik dünya ile temasta bozkırın üssü durumundadır. İslâmiyet’in Türkistan topraklarına yayılmasıyla, Türkistan tarihinin odağı artık daha batıya kaymaya başlamıştır.²⁵

Söz konusu Merkezî Asya tarihinde Türk kavimlerinin etkinliğinin arttığından bahsetmek mümkündür. Bu durum, Göktürkler, Karahanlılar gibi merkezî bir bozkır kağanlığının sağladığı güven ortamında batıdaki tüketim toplumlarının beklentilerine uygun, cazip mallar üreten Doğu ile Batı arasındaki kervan ticaretinin gelişmesi ile ilgilidir. Bu dönemde İpek Yolu ticaretinin gelişmesi, Sasanîlerin ve Çinlilerin yüzyıllar boyunca gösterdiği büyük çaba, Türklerin görkemli bir şekilde bozkırı doldurmasını beklemiştir. Türk hâkimiyetinde ticaretle uğraşan İranlı Soğdların VI. yüzyıldan başlayarak etkinliğini arttırdığı görülmektedir. VII. yüzyılda İran’ın ve VIII. yüzyıl başlarında Türkistan’ın İslâmiyet’in bir parçası hâline gelmesinin ardından Doğu ve Batı, ticarî bakımdan da tam anlamıyla bütünleşmiştir.²⁶ Bu dönemdeki Türk kültürünün ve Türklüğün veç-

²⁵ V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol’skih Narodov V, İzdatel’stvo “Nauka”, Moskova 1968, s. 45-58; İ. H. Danişmend, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? (Türklük ve Müslümanlık), 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 51-59.*

²⁶ E. Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, Ankara 1985, s. 5. / V. V. Barthold, *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol’skih Narodov V, İzdatel’stvo “Nauka”, Moskova 1968, s. 45-58.*

hesi, Türkçeye mahsus, Göktürk harfli kitâbeler, yazmalar ve âbideler ile daha iyi öğrenilebilmektedir (belge 5; belge 9) ve Büyük İpek Yolu üstündeki ticarî şehirler, Türklerin tesiriyle değişmiş ve Türkistan olmuştur.²⁷

Ortaçağ'da Türkler, göçebe bir hayat yaşamasına rağmen, Karahanlıların büyük bir kısmının yerleşik düzene geçerek çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraştığı da bilinmektedir. Bunun yanı sıra Karahanlılar, sosyal yapıları itibarıyla tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmiştir. Karahanlılarda şehircilik ve çiftçilik kültürü, İpek Yolu güzergâhı üzerindeki Maverâünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan'da kendi ticaret ve ziraat kolonilerini çok daha önceleri kurmuş olan Soğdların iştirakiyle meydana gelmiştir.²⁸

Bu bağlamda IX-XII. yüzyıllar itibarıyla artık yerleşik hayata geçmiş olan Türkler, bir taraftan da bozkır geleneklerini muhafaza etmesini bilmişlerdir. Türkler her ne kadar İslâm tesirine girmişse de Türkistan topraklarının Müslümanlar tarafından zapt edilmesinden sonra İslâm medeniyetinin Türklere olan tesiri, öncesine nispetle daha da kuvvetlenmiştir. Gerçekten de bu topraklarda Soğd kültürü ve ekonomisi daha etkin bir hal almaya başlamıştır.²⁹ Dolayısıyla Talas bölgesindeki *Kulan-Say Yazıtlarından* (belge 6) da anlaşıldığı üzere, Türklerin bir kısmının Zerdüştlüğü kabul ettikleri belirtilir.³⁰ Bu durumu, Soğdların savaş meydanında yenemediği komşularını kültür ve ekonomik gücüyle etkisi altına alma siyasetinin bir uzantısı olarak görebiliriz.³¹

Ancak Orta Asya'da (Türkistan) yerli Soğd lehçelerinin yerini kademe kademe Türkçe almış, Soğdlar ile Türkistan Türkleri için *Türkçe-Soğdca*'dan oluşan genel bir edebî dil ortaya çıkmıştır. Bunun bir delili olarak yazılı eserlerin yanında "Alay" yöresindeki "Kızıl-Car" (Kızıl Kaya) Yazıtı ile "Çüy" yöresinde *Burana'daki (Balasgun)* "Ekmekçi Ali Oğlu Ömer'e" ait yazıtları saymak mümkündür (belge 1; belge 4). Ayrıca Türk dilinin, İranlı Soğd coğrafyasına doğru genişlediği, yerleşim yerinde yaşayan Türk ve Soğd zümresinin ortak dilinin Türk dili olduğu ifade edilmektedir.³² Bu arada Türkleşmiş olan yerleşik köy halkına Kaşgarlı Mahmud tarafından "kençek" adı verildiği bilinmektedir.³³ Büyük şehirlerin ve ziraat bölgelerinin yakınında yaşayan Türk göçerlerinin yerleşik hayata geçerek hemen ziraat faaliyetlerine başlamalarının örneklerini, yine söz konusu yazıtlarda görmek mümkündür.

"Isık-Göl" yöresinde yer alan "Tosor" Yazıtı'nda belirtildiği üzere (belge 2) İslâmiyet, Türk kültürüne ve toplum hayatına, önceki safhalardan daha büyük değişiklikler getirmiştir. Düşünce tarihi bakımından Gök Tanrı inancı ile İslâm'ın dîni akideleri kaynaşarak Türkleri tevhit kavramına yaklaştırmıştır.³⁴ İslâmiyet Türk düşüncesine, tabiatı unutup insan ötesi murakabeye dal-

²⁷ E. Esin, *a.g.e.*, s. 6, 10; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 45-58.

²⁸ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 45-58.

²⁹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 46.

³⁰ V. A. Livşist, *Sogdiytsı v Semireççe: Lingvistiçeskie i Epigrafiçeskie Svidetel'stva*. Krasnaya Reçka i Burana, Frunze 1989, s. 78-85.

³¹ V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 46-47.

³² V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 48.

³³ *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, I-II-III-IV, (çev. Besim Atalay), Ankara 1992, s. 277.

³⁴ E. Esin, *a.g.e.*, s. 12.

ma davetini getirmiştir. Böylece toplum hayatında, İslâmiyet'in neticesi olarak insanlar arasında manevî eşitlik olmuştur.³⁵ Söz konusu yazıtta Gök Tanrı'dan gelen asalet ve imtiyazlar yani, Tanrı adına alınan "kut" kavramları daha sonraları İslâm'ın tesiri ile halifetü'r-rahmân/zıllu'llah biçimine dönüşmüştür.

Ancak adı geçen yazıtta, Karahanlılardaki toprak mülkiyeti ile özel mülkiyet ayrımının ortaya çıktığı hususunu özellikle belirtmek gerekir. Oysa bozkırın hayvancılıkla uğraşan Türkleri, toprağın uzun süre bir kişinin özel mülkü olmasını anlamakta güçlük çekmişlerdir. Türkler, hayvancılığa dayalı ekonominin gereği olarak toprağı bölünmez saymıştır. Türklerle göre toprağın sahibi ancak "kutlu-devlet" ya da "kut" sahibi hükümdar olabilir. Bu telakki, Taşra sisteminin temel olan "ikta sistemini" doğurmuştur. Orta Çağlardaki Merkezî Asya Türk tarihi bakımından bozkır siyasî yapısına göre askerî güç, ikta beyleri tarafından paylaşılmıştır.³⁶ Türklerde bozkır temelinde gelişen sosyal ve siyasî yaşam, zaman içerisinde hayvancılıktan ziraatçılığa, göçerlikten yerleşik köylülüğe doğru bir evrim yaşamıştır. Bu süreç içerisinde devlet ve siyasal sistem, eski bozkır temelleri üzerine oturtulmuştur.³⁷ Bu bağlamda adı geçen kitâbeler ve yazıtlarda, Türklerin İslâmiyet'i kabulüyle Türklerin şehir hayatına intibakının da hızlandığını söyleyebiliriz. Söz konusu kitâbeler ve yazıtlarda görüldüğü gibi Türklerde bir meslek altında yetişme şuurunun öncekine nispetle daha etkin bir hâl aldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Karahanlı Türkleri, Türk kültürünü ve Türklük mefhumunu, bilhassa Tanrı'ya inanma yolu ile şehir hayatına intibak etmiş bir safhada bulundurmuş; bu safhada Tanrı mefhumuna İslâmî bir veçhe getirmiştir. Bu bakımdan Hakânî Türklerinin kurduğu ilk büyük Müslüman Türk medeniyetinin, İslâm'a intisap eden bütün Türklerin, Türkistanlıların ve göç edenlerin, her yerde daima yaşatacakları kavramları ve sanat şekillerini vücuda getirmiş olduğu ileri sürülebilir.³⁸

Karahanlılar, devlet yönetimi ve kültürü ile ilgili inanış, âdet ve gelenekler hususunda tamamen Türk telâkkilerine bağlı kalmıştır. Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden bu devrede, eskiden beri devam ettirile gelen taş üzerine yazı yazma âdeti, daha sonraki Türk-İslâm devletlerinde de varlığını korumuştur. Bunun yanında Türkler, İran-İslâm kültür unsurlarını kendi geleneklerine adapte ederek terkinde kendilerine has telâkki, inanış ve geleneklerin çok daha ağır bastığı bir Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır.³⁹

Bu yüzden Karahanlılardan miras olarak kalan kültür izleri, millî kültürümüzün nesiller boyu devam edegelen belgeleridir. Bunlar, halkın duygu ve düşüncelerinin, sanat zevkinin akisleridir.

³⁵ E. Esin, *a.g.e.*, s. 12; İ. H. Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? (Türklük ve Müslümanlık)*, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 269.

³⁶ R. Genç, *a.g.e.*, s. 269, 280, 340.

³⁷ R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 412.

³⁸ E. Esin, *a.g.e.*, s. 17.

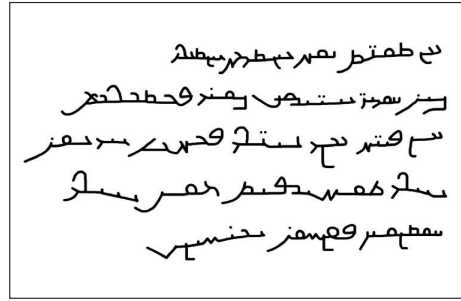
³⁹ R. Genç, *a.g.e.*, s. 342.

Bir milletin varlığını sürdürmesi, onun benliği olan kültürünün devamı ile mümkündür.⁴⁰ Kısa-cası Eski Türk yazıtları, yazıldıkları çevrenin ve devrin inançlarının, âdetlerinin, sanat geleneklerinin, ekonomik ve sosyal koşullarının ve en başta Türklüğün müşterek ürünüdür. Bu açıdan söz konusu durum, sanat tarihimiz açısından olduğu kadar kültür tarihimiz açısından da büyük önem taşımaktadır.

Resimler

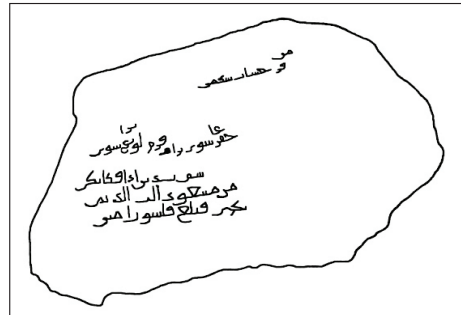
Foto 1: Alay ilçesindeki “Kızıl Kaya Yazıtı”na ait bir görüntü. (K. Konkobayev’in resim arşivinden (2011)).

Foto 2: Alay yöresindeki “Kızıl Kaya Yazıtı”na ait bir görünüm.

Foto 3: Isık-Göl İlçesindeki “Tosor Yazıtı”na ait bir görüntü (2008).

Foto 4: Isık-Göl Yöresindeki “Tosor Yazıtı”na ait bir görünüm.

⁴⁰ B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1997, s. 237 ve resimler.

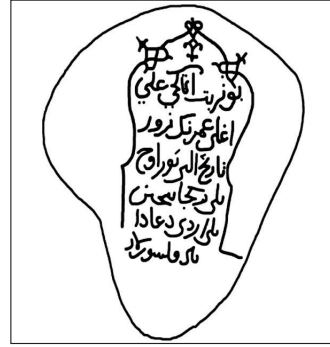
Foto 5: Çüy. "Burana'daki" (Balasagun) "Ked-hüda'i'ye" ait kitâbeden görüntü.

Foto 6: Çüy. "Burana'daki" (Balasagun) "Ked-hüda'i'ye" ait bir kitâbeden görünüm.

Foto 7: Çüy. "Burana'daki" (Balasagun) "Atmetçi'ye" ait kitâbeden görüntü.

Foto 8: Çüy. "Burana'daki" (Balasagun) "Atmetçi'ye" ait bir kitâbeden görünüm.

Foto 9: Arpa (Narın) Karahanlılar dönemine ait küfi şeklinde yazılmış "Osman Kutlug Melik" adlı kimsenin adı geçen bir Türkçe yazıt (2011).

Foto 10: Çıçkan (Isık-Göl) Karahanlı büyüklerinden Hâcibi's-Esâd bin Mahmud'a ait bir kitâbe (2008).

Kaynaklar

- BARTHOLD, V. V., *Pabotı Po İstorii i Filologii Tyurkskih i Mongol'skih Narodov*, C. 5, İzdateł'stvo "Nauka", Moskva 1968.
- BAŞ, Gülşen, "Mardinde Türk Dönemine Ait Bilinmeyen Bir Mezar ve Mezar Taşları", *Bilig*, Bahar/Sayı 61 (2012).
- DANIŞMEND, İ. H., *Türklük Meseleleri*, İstanbul 1983.
- _____, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur? (Türklük ve Müslümanlık)*. 3.Baskı, İstanbul 1994.
- DAVIDOVIÇ, Y. A., *Kladı Drevnih i Srednevekovih Monet Tadcikstana*, Moskova 1979.
- DCUMAGULOV, Ç., *Epigrafika Kirgizii*. Vıp. 2, Frunze 1982.
- DLT: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, (Çev: Besim Atalay), C. I.II. III. ve IV., Ankara 1992.
- ERCİLASUN, K., *Bozkır Halklarında Hakimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü*, Eski Türkçe, Afyonkarahisar 2010.
- ESİN, E., *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara 1985.
- FREEMAN-GRENVILLE G. S. P., *The Muslim and Christian Calendars, Begin tables for the conversion of Muslim and Christian dates from the Hijra to the year A.D.2000*, Oxford Univ., Press., London, New York, Toronto 1963.
- GENÇ, R., *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul 1981.
- _____, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997.
- IVANOV, P. P., *Materialı Po Arheologii Kotlovim İssık-Kul'ya*, Trudı İnstitutu İstorii, Vıp. III Frunze 1957.
- KARAMAĞARALI, B., *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992.
- KLYAŞTORNIY, S. G., *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak İstoçnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskova 1964.
- _____, Savinov, D. G., *Stepne İmperii Drevney Evrazii*, St.-Petersburg 2005.
- LIVŞITS, V. A., *Sogdiytsı v Semireç'e: lingvističeskie i epigrafičeskie svidetel'stva*, Krasnaya Reçka i Burana, Frunze 1989.
- MACKERRAS, C., *The Role of ancient Turkic states in world history, Role and place of the Turkic Civilization among the World Civilizations*, Bishkek 2005.
- MALOV, S. Y., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova-Leningrad 1959.
- NASTIÇ, V. N., *Pogrebal'naya Epigrafika Arabского Pis'ma Kak İstoçnik Po Srednevekovoy İstorii Kirgizii i Yujnogo Kazahstana. İstoçnikovedenie i Teskstologiya: Srednevekovogo Blijnego i Srednego Vostoka*, Moskova 1984.
- ÖGEL, B., *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 1985.
- TABALDIEV, K. Belek, K. *Pamyatniki, Pis'mennosti na Kamne Kirgızstana*, Bişkek 2008.
- TEKİN, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara 2008.
- TURAN, O., *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941.